

Педагоги Якутии

Тизмэтэ:

“Электроннай быһаарыылаах кылгас тылдыт”

(С.П. Данилов хобоонноруттан)

(Тезис)

Толордо:

Парфёнова Наталия Петровна - Горнай улууһун

Бэрдигэстээх улуустаағы гимназиятын саха тылын

уонна литературатын учуутала

Якутск- 2020 сыл

Кириитэ

Төрөөбүт литература уруогар биир дойдулаахпыт С.П. Данилов 100 сааһыгар анаан кини хоһооннорун дорҕоонноохтук ааҕан, көрөн баран оҕолор,ордук 5 кылаастар элбэх тыл суолтатын чуолкайдык билбэт уонна таба өйдөөбөт эбиттэр диэн санааҕа кэллим. Оннук тылларынан элбэх суолталаах уонна соҕотох да буолбутун иһин мунаах дуу, умнуллан эрэр дуу суолталаах тыллар буолаллар.

Тылбыт саппааһын ханатарга, С.П.Данилов хоһооннорун сөпкө өйдүүргэ уонна атын да уус-уран, фольклор айымньыларын ааҕарга, тыл суолтатын чуолкайдык өйдүү үөрэнэргэ, элбэх суолталаах тыллар ис хоһооннорун ордук киэнник өйдүүргэ уонна тус-туһунан суолталарын араара үөрэнэргэ, тыл культууратын үрдэтэргэ анаан үөрэнээччилэргэ электроннай саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыт онорорго холоннум.

Үлэ сыала: электроннай быһаарыылаах кылгас тылдыт оноруу **сруктарым:**

- 1) Саха тылын баайын үөрэтии;
- 2) С.П. Данилов хоһооннорун көрүү;
- 3) Тыл быһаарыытын биэрии.

Үлэ тоҕооһо. С.П. Данилов хоһооннорун тылын баайын көрүү.

Үлэ сонуна: электроннай сахалыы быһаарыылаах тылдыт оноруу.

Үлэ объега: С.П.Данилов хоһоонноро.

Үлэ предметэ: тыл суолтатын быһаарыы.

Туттуллубут ньыма:

- материалы булуу;
- хомуллубут матырыйаалы наардаабын;
- тылдыттары көрүү;
- электроннай тылдыт оноруу.

Электроннай тылдыт оноруу

Семен Петрович Данилов хоһооннорун ааҕан, көрөн баран элбэх тыл суолтатын чуолкайдык билбэт уонна таба өйдөөбөт эбиппит диэн санааҕа кэллибит. Оннук тылларынан элбэх суолталаах уонна соҕотох да буолбутун иһин мунаах дуу, умнуллан эрэр дуу суолталаах тыллар буолаллар.

Тылбыт саппааһын ханатарга, С.П.Данилов хоһооннорун сөпкө өйдүүргэ уонна атын да уус-уран, фольклор айымньыларын ааҕарга, тыл суолтатын чуолкайдык өйдүү үөрэнэргэ, элбэх суолталаах тыллар ис хоһооннорун ордук кизэнник өйдүүргэ уонна тус-туһунан суолталарын араара үөрэнэргэ, тыл культууратын үрдэтэргэ анаан үөрэнээччилэргэ электроннай саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыт онорорго холоннубут.

Билинни ыччакка өйдөмөт тыллары көрдөөһүн, суолтатын быһаары

Семен Данилов хоһоонноруттан ыарырҕаппыт тылларбытын булан, саха тылын быһаарыылаах тылдыттарын туһанан тыллар суолталарын, быһаарыыларын суруйдубут. Булбут тылларбытын наардыбыт.

PowerPoint көмөтүнэн электроннай тылдыт оноруу алгоритма.

Электроннай тылдыкка оҕолор билбэт эбэтэр таба өйдөөбөт буолуон сөптөөх тылларын таллыбыт. Сана чаастарыттан аат тыл, даҕааһын уонна туохтуур киирдилэр, отгон ахсаан, солбуйар аат, көмө сана чаастара ылыллыбатылар. Тыаһы үтүктэр уонна дьүһүннүүр тыллар киирбэтилэр.

Бу электроннай тылдыкка тылы теманан араарбахха алпаабытынан сааһылаан киллэрдибит. Үөрэнээччигэ ордук үчүгэйдик өйдөнөрүн курдук быһаарыытын кытта ойуу бэриллэр.

Электроннай тылдыт тоҕоһо буолар, бу тылдыкка үөрэнээччи куруутун сана тыллары угуон, быһаары эбии биэриэн, уларытыан сөп. Гипертекстовой технология тылдытынан туттууну, тыл быһаарыытын көрдүүрү чэпчэтэр, түргэтэтэр.

Уопсайа 120 тылы буллубут. Сана чаастарыттан аат тыл, даҕааһын аат, туохтуур, тыаһы үтүктэр тыллар киирдилэр. Хас быһаарыылаах тыл аайы сөптөөх ойуунан оҕо өйдөнүмтүө буоллун диэн ситэрэн биэрдим.

Булбут тылларбын бу темаларынан наардаатым:

1. Айылҕа көстүүлэрэ.
2. Киһи туттар мала-сала, киһиэхэ сыһыаннаах тыллар.
3. Кыылга, сүөһүгэ сыһыаннаах тыллар.

1. **Айылҕа көстүүлэрэ:** Ача, Алтан от, Сыһыы, Хахыйах, Бэтиэмэ, Кэнчээри, Төргүү мутук, Чаллах бэс, Алар, Алаас, Арыы, Арыы, Маар, Тумара, Ньюур, Быян, Көмнөх, Симилэх, Сыбар, Көнүс, Хахсаат, Тунат, Кыртас, Чагда, Силбик, Амынньыар, Тын, Сутука, Куула, Чүөмпэ, Олом, Тумул, Хапчаан, Харгы, Курун, Тыымпы, Ылаан, Сарыал, Мыраан, Көтөҕө, Дьөгдьоот.

2. **Кини тутгар мала-сала, киһиэхэ сыһыаннаах тыллар:** Хары, Тумат, Манхааһай, Сонуок, Титиик, Чокуур, Тооромос, Тордох, Уорук, Ураһа, Сыарҕа, Илгэ, Ыаҕас, Сэлэ, Түһүлгэ, Чохоон, Субай, Харта, Күрэй, Ньюоҕу, Турку, Бырал, Токоо, Дурда, Батыһа, Кылаан, Манкы, Хадьымал, Суорумньу, Ындыы, Адаҕа, Тымтык, Кулун сон, Торбос ыстаан, Бастыһа, Илин-кэлин кэбиһэр, Халадаай.

3. **Кыылга, сүөһүгэ сыһыаннаах тыллар:** Бочугурас, Хараначчы, Тулук, Көччөх, Улар, Куртуйах, Мохсоҕол, Уорҕа, Кэрэмэс саһыл, Кырбый, Саарба, Кытыт сылгы, Мороду, Бырдах.

Семен Данилов хоһоонноруттан ыарырҕаппыт тылларбытын булан, саха тылын быһаарыылаах тылдыттарын туһанан тыллар суолталарын, быһаарыыларын суруйдубут. Булбут тылларбытын наардыбыт.

Көмүс сарданам түһэн сатыылаата

Сөрүүнүнэн тыынар ийэ буорбар,

Саҥа тыллар ачам салаата

Хамсыы-хамсыы үүнэн барар.

(«Саас» [7, с. 72]).

Сатыылаа – т. Үөһэттэн, халлаантан намтаан түһэн, сири саба көт; түс (туох эмэ айылҕа күүһүн этэргэ) [2, С. 150].

Ача – бурдук солomotугар маарынныыр, уһун аҕыйах сэбирдэхтээх, бөҕө силистээх кытаанах от. Пырей [16, с. 673].

Харыларын ньыппарынан, эдэр дьоннор

Сааһы көрсүһэ салайдылар.

(«Саас» [7, с. 72]).

Маны таһынан С.П.Данилов ырыа буолбут хоһооннорун туспа наардаатым. Барыта 10 ырыа буолбут хоһоонун булан уктум.

Сайынны

Суоллар

Саха үнкүүтэ

Ферма кыргытгара

Киһиэхэ – төрөөбүт дойдута

Бу тыллар буолбатах – кубалар

Доҕоччугуом, тоҕо маннык?..

Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын

Эрэн миэхэ

Күһүн

Инникитин бу тылдыты ситэрэн поэт олобун кэрчиктэринэн сааһылыыр былааннаахпын.

Түмүк

Тылдыт онорорбор үөрэтэр оҕолорум , ордук 5 кылаастар, элбэх сахалыы тыл суолтатын билбэттэрэ маннык санааҕа аҕалла. Оҕо айымньы тылын-өһүн өйдүүр эрэ буоллаҕына айымньы ис хоһоонун толору өйдүүр буолар.

Бу тылдыт С.П. Данилов хоһооннорун ордук үчүгэйдик өйдүүр уонна сыаналыыр буоларга төһүү күүс буолуо диэн эрэнэбин.. Кини ылбаҕайдык хоһуйбут аҕаат-муҕаат алаастара, таас күөллэрэ, Сиинэ кытыла, ытык-мааны сирдэрэ харахтарыгар бу көстөр курдук ойууланан дии саныбын.

Туһаныллыбыт литература

1. Андросова Н.П. «Энциклопедия - Животные Якутии», - Якутск, 2016. – 184с.
2. Афанасьев П.С. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыта, Дьокуускай: «Бичик», 1994. – 264с.
3. Васильев П.К. Ойуулаах тылдыт. I-IX кылаастарга үөрэнэр пособие. – Як. 1992. – 65с.
4. Винокуров И.П. Саха тыла: 5 кылаас: уопсай үөрэхтээһин тэрилтэтигэр үөрэх кинигэтэ. – Дьокуускай: Бичик, 2016. – 192 с.
5. Винокуров И.П. Саха тыла 8-9 кылааска үөрэнэр кинигэ. – ө-с тахсыта. – Дьокуускай: Бичик, 2011. – 120 с.
6. Данилов С. Айыы сыдыаһа: Талыллыбыт лирика/ - Дьокуускай: «Бичик» нац.кинигэ кыһата, 1997. – 288 с.
7. Данилов С.П. Талыллыбыт айымньылар, Үс туомнаах, 1 т. Хоһооннор, поэмалар, Якутскай: Кинигэ изд-вота, 1984. – 432 с.
8. Данилов С. Талыллыбыт айымньылар, Үс туомнаах, 2 т.: Хоһооннор, поэма, Якутскай: Кинигэ изд-вота, 1985. – 432 с.

9. Данилов С.П. Перезвон стихов поэта: фотоальбом; фот. З.С. Парфенова. –Якутск: Компания «Дани-Алмас», 2004. – 44с.
10. Ефремова А.Е. Рисуют дети Горного улуса: альбом, Якутск: РИО медиа-холдинг, 2014. с.
11. Пекарской Э.К. Словарь якутского языка В трех томах. Том 3 Санкт –Петербург “Наука” 2008 - с.3858.
12. Петров Т.И. Саха тыла барахсан: (иһирэх санаа) – Дьокуускай: Бичик, 2006. – 104 с
13. Петров Т.И. Краткий якутско-русский словарь/ Общест. Об-ие «Ийэ тыл»,- Якутск: Якутский край, 2006. – 204.
14. Романова Л.Н. редкол.: филол.н.к. Суруйаачы уонна кэм: ини-бии Даниловтар олохторо уонна айар үлэлэрэ: («Писатель и эпоха: феномен братьев Даниловых» науч.конф. матырыйааллара, муус устар 19 к. 2007 с.) /. – Дьокуускай, 2010. – 200с.
15. Саввинов В.И. Саха мас, муос, тимир онһуктара – Дьок: Бичик, 2013. – 64с.
16. Слепцов П.А. Толковый словарь якутского языка Том I (Буква А). Новосибирск: Наука, 2004. – 680 с.
17. Слепцов П.А Толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах тылдыгыта. (Буква Б) Том II. – Новосибирск: Наука, 2005.- 912 с.
18. Слепцов П.А. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдыгыта: в 15 т. Т.IX: (Буква С: сөллөй – сээн, буква Ъ) – Новосибирск: Наука, 2012. – 630 с.
19. Слепцов П.А. Большой толковый словарь якутского языка: в 15т. Т.X: (Буква Т).- Новосибирск: Наука, 2013. – 575 с.
20. Слепцов П.А. Большой толковый словарь якутского языка- Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдыгыта: в 15 т. Т.XI (Буква Т: төлөөннөөх – тээтэннээ). – Новосибирск: Наука, 2014. – 528.
21. Тимофеев М.Е “Семен Данилов туһунан ахтыылар”; «Якутское книжное издательство», Якутск, 1983.- 300 с.
22. Филиппов Г.Г., Винокуров И.П. Саха тыла. Тыл баайа. Саҥа дорҕооно. Тыл тутула / Иккис тахсыыта. – Дьокуускай: РНА СО ССНК изд-вота, 2007. – 192 с.
23. Черосов М.А. Саха тыла. Синтаксис 7-8 кылаастарга үөрэнэр кинигэ. 5-с тахсыыта. – Якутск. Кн.изд-во, 1986.-160 с.
24. Яковец А.П. «Пути великих свершений. Из глубин древности» Книга третья Том 6. – Владивосток: Издательство «Русский остров». 2016 г. – 216 с.
25. Яковец А.П. «Пути великих свершений. Курс - Арктика» Книга вторая Том 3. – Владивосток: Издательство «Русский остров». 2015 г. – 132 с.